

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 4, Sayı 8, Mart 2017, ss. 17-36.
Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 4, Issue 8, March 2017, pp. 17-36.
ISSN 2148-5704
DOI Number: 10.17822/omad.2017.51

XVI. VE XVII. YÜZYIL BATILI SEYAHATNÂMELERDE OSMANLI İMGESİ VE ORYANTALİZMİN AYAK SESLERİ

Ottoman Perception in XVIth and XVIIth Century Western Travel Books and the Initial State of Orientalism

Halil İleriş KUTLU*

Özet: Oryantalizm doğrudan Batı'nın Doğu'yu algılayış biçimiyle bağlantılı olarak XVIII. yüzyılda felsefi sistematik kazanmış ve Aydınlanma hareketlerinin uygulamaya koyduğu rasyonalitenin etkisiyle XVIII. yüzyıl sonrasında da Batı dünyasında büyük gelişim göstermiştir. Batı'nın, zihninde tasavvur ettiği Şark imajı İslam temelinde şekillenmiş ve bu imaj Arap ve Fars unsurları ile birlikte Müslüman-Türk imgesi odağında Osmanlı insanını da belli bir tipolojiye yerleştirmiştir. Batı'nın Şark tasavvuru her ne kadar XVIII. yüzyıldan sonra felsefi bir hüviyet kazanmış olsa da, bu tasavvurun mazisi XII. ve XIII. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Bu da söz konusu edilen icat devrine bir hazırlık mahiyeti taşıyan keşif dönemini karşılamaktadır. Batı, Şark'ı önce keşfetmiş, ardından da istediği yönde icat etme sürecine girmiştir. Müslüman Doğu'nun keşfine dair XII. ve XIII. yüzyıllara kadar götürebileceğimiz çalışmaların ana omurgasını yazınsal anlatılar yani edebî metinler oluşturmaktadır. Bu dönemde mektup ve gezi yazıları şeklinde karşımıza çıkan bu kaynakların üstlendiği misyon XVI. ve XVII. yüzyıllarda da seyahatnameler nezdinde devam etmiş ve Osmanlı diyarlarında bulunan Batılı seyyahlar kaleme aldıkları seyahatnameler ile Batı aleminde malum Şarklı algısını yaratacak malzemeleri yargısal bir algı odağında işlemişlerdir. Bu çalışmanın amacı XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Batılı seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerden on iki tanesi üzerinden, söz konusu edebî metinlerin XVIII. yüzyılda oryantalizm şeklinde sistem kazanacak düşünce yapısına kuramsal zeminde nasıl katkı sağladığını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Osmanlı İnsanı, Seyahatname, Şark Tasavvuru, Doğu-Batı İkililiği

Abstract: Orientalism gained philosophical basis in 18th century associated with West's perception of East and showed major progress in the Western world after 18th century with the influence of the rationality which was introduced by the Enlightenment movement. The image in the mind of the West was shaped on Islamic basis, and it also connected together Muslim-Turkish (mainly Ottoman people in a certain typology) with the Arabic and Persian factors. Although the Orient perception of the West earned its philosophical identity after 18th century, the history of the perception dates back to 12nd and 13rd centuries. This period coincides with the "exploration period", which is supposedly a preparation of the "invention period". The West, first explored the East, proceeded to the invention period. The main base of the studies dating back to 12nd and 13rd centuries about the creation of the Muslim East constituted of literary narratives, in other words, literary texts. The mission undertaken by these studies which are mainly letters and travel notes continued in 16th and 17th century travel books. The travel books written by Western pilgrims in the Ottoman region worked on the so called Orient perception in the West. The purpose of this study is to present how twelve travel books from 16th and 17th century written by Western pilgrims influenced the subsequent 18th century orientalism mentality in theoretical ground.

Key Words: Orientalism, Ottoman People, Travel Books, Oriental Perception, East-West Dualism

* (Arş. Gör.), Başkent Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, Ankara/Türkiye, e-mail: hikutlu@baskent.edu.tr

Giriş: Oryantalizmin Kavram Alanı ve Bir Nesne Olarak Doğu Algısı

Karl Marx 1851 ile 1852 yılları arasında yazdığı ve ilk defa, New York'ta Almanca basılan *Die Revolution* dergisinde yayımladığı *Der 18te Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte'in 18 Brumer'i) adlı makalesinde Doğu halkları için şöyle bir yargıda bulunmuştur: “*Sie können sich nicht vetreten, sie müssen vetreten werden.*”¹ (“Onlar kendilerini yönetemezler; ancak yönetilmeleri gerekir.”) Oldukça subjektif bir zeminde dile getirilmiş olan bu söylemin ifade ediliş tarihi tam da *oryantalizmin*, sistematik bir felsefe olarak XVIII. yüzyıldaki teşekkülünden sonra, *Avrupamerkeziyetçiliği*'nin zirve yaptığı döneme tekabül etmektedir. Oryantalist felsefenin temel argümanlarından biri hâline gelmiş olan bu iddia, Edward Said'in 1978 yılında yayımladığı ve söz konusu meseleye geniş bir tartışma alanı kazandırdığı *Orientalism*² (Şarkiyatçılık) kitabında, Batı'nın, zihninde yüzyıllardır kademeli olarak inşa ettiği ötekileştirilmiş *Şark* tasavvurunun kavramsal zirvesini oluşturmakta; hatta Said'in de bir felsefi bağlam içerisinde ifade ettiği ekonomik ve politik boyutlardaki esas gayeye dair üstü kapalı fakat bir o kadar da muayyen bir itirafı teşkil etmektedir (söz konusu kişi Marx dahi olsa...). Zira Batı'nın zihin yelpazesindeki birbirinin kâh mirasçısı kâh karşıtı durumundaki düşünce akımlarının, incelenen meta *Şark* olduğunda meseleye yaklaşırken gayriihtiyari bir birlikteliğe büründükleri görülmektedir. Birbirlerini üst perdeden kıyasıya eleştiren ve âdeta yıkıla yıkıla yükselen farklı fikir cereyanları, karşılıklı *Şark*'ı aldıklarında aynı sakin üslubu takınmaktadır. Batı teamülü başlangıçta -ki bu başlangıç XII. ve XIII. yüzyıllara dek uzanmaktadır- her ne kadar zihinlerinde geliştirdikleri *Şark* kavramını bir *keşif* olarak algılayıp dışarıya da bu şekilde yansıtırsa da, meselenin gelip dayandığı son kertede mevzubahis olan bu “safiyane” *keşif*, art niyetli bir *icada* evrildiğini söylemek herhâlde yanlış olmayacaktır. Çünkü Batı'nın az evvel bahsi geçen *Şark* karşısında son seviyedeki sakin ve ötekileştirici tavrı, keşfetmenin getirdiği karşı konulamaz heyecanın değil, icat etmenin verdiği bilinçli bir sükûnetin göstergesidir. *Keşif* ile *icad* arasındaki edilgen alana sıkıştırılan Doğu, her iki şartta da *nesne* hüviyetini almaya zorlanmıştır. Dolayısıyla yakın zamana kadar Batı'nın düşünce kanalında Doğu / *Şark* tasavvuru, *keşfedilen nesneden icad edilen nesneye* evrilme odağında teşekkül etmiştir. Enver Abdülmelik, bu noktada ortaya çıkan krizin, *oryantalizmi* tam da kalbinden vurduğunu dile getirmiştir. 1963'te kaleme aldığı *Krizdeki Oryantalizm* adlı makalesinde, çok yakın bir zaman dilimine kadar kendisinden kaçılan Doğu'nun, düne kadar çalışmaların nesnesi olduğunu fakat bundan böyle gelişen konjonktür ile doğrudan çalışmaların öznesi durumunda olacağını ifade etmiştir.³

Oryantalizmin kaynağı üzerine yapılan bazı yorumlarda, bu kavramın teorik zemininin Antik Yunan'a kadar gittiği iddia edilse de, 1312'de Viyana'da toplanan ve literatüre *Viyana Konsülü* olarak geçen Kilise Şûrasının kararları neticesinde “Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve Salamanca” üniversitelerinde “Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryanice” kürsülerinin kurulması ile *oryantalizmin* resmî olarak başladığı kabul edilmektedir.⁴ Kimileri içinse Napoleon Bonaparte'in 1798'deki Mısır işgalinden önce *oryantalizm* adına kayda değer bir şey bulunmamaktadır.⁵ Buna karşılık Robert Irwin *Oryantalistler ve Düşmanları* adlı eserinde Guillaume Postel'den (1510-81) önce ciddi bir oryantalistin olmadığını ifade etmektedir.⁶ Postel

¹ Bkz. Seitenzahlen verweisen auf: Karl Marx/Friedrich Engels - Werke, Band 8, "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", S. 194-207 Dietz Verlag, Berlin/DDR, 1960 /http://www.mlwerke.de/me/me08/me08_194.htm

² Edward W. Said, *Şarkiyatçılık – Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul 2012.

³ Enver Abdülmelik, *Orientalism in Crisis*, Diogenes, 44, (1963); 103-140, “Krizdeki Oryantalizm”, *Oryantalizm-Tartışma Metinleri*, çev. Melike Kır, edt. Aytaç Yıldız, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2014, s. 39-77.

⁴ E. W. Said, *a.g.e.*, s. 59.

⁵ Robert Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 2008, s. 12.

⁶ R. Irwin, *a.g.e.*, s. 12.

ile birlikte Jacop Golius (1596-1667) ile Edward Poccocke'u (1604-91) da ilk oryantalistler listesine alan Irwin, *oryantalizmin* ya XVI. yüzyılda Postel ile başladığını ya da bu kadar erken değilse bile XVII. yüzyıldan daha geç teşekkül etmediğini dile getirmektedir.⁷

Oryantalizm, ya da diğer tabiriyle Şarkiyatçılık oluşum ve gelişim sürecinde her ne kadar ileride kısmen bahsi geçecek politik, ekonomik, sosyolojik, tarihsel ve kültürel dinamiklere sahip olsa da sırtını yaslandığı temel saik evvela ontolojik, ikinci olarak epistemolojiktir. Bunun sebebi *Avrupamerkezciliği*'ni yegâne ülkü edinen Batı'nın, kendi kimliğini inşa edebilmesi için özellikle XV. yüzyılın sonundan itibaren Doğu'ya karşı kendini konumlandırması, bunu yaparken de Doğu'nun, bir *öteki* olarak yerini belli etmesidir ki bu düşünce, XVIII. yüzyılda *Aydınlanma* (Aufklärung) ile zirve yapacaktır. Zaten düalist bir zemin üzerinde yükselmiş olan bu düşünce yapısı *Aydınlanma* filozoflarının öncülerinden Friedrich Hegel'in *Phänomenologie des Geistes* (Tinin Görüngübilimi) adlı eserindeki meşhur *Herrschaft und Knechtschaft* (Efendi-Köle) diyalektiğine ekseriyetle uymaktadır.⁸ Zira Avrupa'nın, bir kimlik olarak kendini inşa edebilmesi için, muhakkak *ötekine* ihtiyacı vardır.⁹ Bu *öteki*, hâliyle Avrupa'nın zihnine Doğu olarak kodlanacaktır. Batı'nın, Doğu'yu bir nesne olarak *öteki* ilan etmesi, aynı zamanda kendini de özne hüviyetinde merkeze aldığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla *bilen özne* konumundaki Batı'nın, *Avrupamerkezcilik* olarak tanınan zihinsel motivasyonu gündemine alması ile Doğu'nun tanımlanması ve bilinmesi gereken *nesne* boyutunda *öteki* olarak kodlanması aynı tarihsel döneme tekabül etmektedir. Bu durum açıkça şunu gösterir ki; *bilinen nesne* olarak Doğu, *bilen özne* konumundaki Batı'ya daima muhtaçtır. Böylelikle Doğu, olduğu gibi değil, olması gerektiği gibi tanımlanmalı; yani yeniden inşa edilmelidir. Hilmi Yavuz, *Alafrangalığın Tarihi* adlı eserinde bu durumu, büyük oranda Said'den de etkilenerek, Batı'nın, kendi gücünü, kimliğini ve benliğini, yine kendisinin ürettiği Şark'ın karşısında kendini konumlandırarak kazandığı şeklinde ifade etmektedir.¹⁰ Edward Said *Şarkiyatçılık*'ta, *Şark*'ın neredeyse tümünden Avrupa'ya özgü bir buluş olduğunu ve bu hüviyetteki *Şark*'ın da, onun karşıt imgesi, düşüncesi, kimliği, deneyimi olarak Batı'nın tanımlanmasına yardımcı olduğunu dile getirdikten sonra Batı'nın bu ötekileştirici tavrını *Şark'ın Şarklaştırılması* olarak tanımlamıştır. Said'e göre Garp ile Şark arasındaki ilişki, bir iktidar, egemenlik ilişkisi olup *Şark*, klasik XIX. yüzyıl Avrupalısının varsaydığı basmakalıp biçimleriyle “Şarklığı” keşfedildiği için değil, *Şark*'ın *Şarklı* kılınabilmesi -yani, *Şarklı* kılınmışlığa boyun eğmesi- için de *Şarklaştırılmıştır*.¹¹ Batı'nın, kendi yerini belli edebilmesi için Doğu'yu Şarklaştırma teşebbüsü, Doğu ile Batı'nın ayrılmasındaki az evvel bahsi geçen ontolojik güdünün odağını oluşturmaktadır. Bu ayrım da, Said'in ifade ettiği gibi *Şarkiyat* denilen düşünce biçimini meydana getirmektedir. Doğu ile Batı ayrımının doğal bir ayrım olmadığını burada belirtmek gerekir. Medeniyet tarihine ayrım odağında bakılırsa ve bu ayrımın uygarlık nazarından temelleri aranmaya çalışılırsa tatmin edici hiçbir objektif cevap bulunamayacaktır. Çünkü bu ayrımın da temelinde Batı'nın, Avrupamerkezci anlayışa dayalı olarak Doğu'ya karşı yürüttüğü aynı ötekileştirici tavır bulunmaktadır. Burada dikkate alınması gereken nokta Batı'nın, Doğu'yu “olması gerektiği” gibi *icat* ederken aynı zamanda kendini de kültürel referans bağlamında yeni baştan inşa etme sürecine girmiş olmasıdır. Bu yeni baştan kimlik inşası süreci *Aydınlanma* çağında düzenli bir gelişim göstermiş ve hâlihazırda var olan bir *gizli ırkçılık*, Avrupa'nın karakterine sirayet etmeye başlamıştır. Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* adlı kitabının *Oryantalizmin Kaynağı* bölümünde Aydınlanma devrinin Avrupa için bir buhran, bir kendini bulma, bir arayış dönemi olduğunu dile getirmektedir.¹² *Oryantalizmi, sömürgeciliğin keşif kolu* olarak nitelendirdiği kitabında Meriç, Fransız Akademisi üyelerinden Paul Hazard'ın, “Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme” adıyla Türkçeye çevrilen *La Crise de la Conscience Européenne, 1680-1715*

⁷ R. Irwin, *a.g.e.*, s. 12.

⁸ Terry Pinkard, *Hegel*, çev. Mehmet Barış Albayrak, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.

⁹ Hilmi Yavuz, *Alafrangalığın Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 161.

¹⁰ H. Yavuz, *a.g.e.*, s. 162.

¹¹ E. W. Said, *a.g.e.* s. 15.

¹² Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 97.

eserinden alıntı yaparak o devir Avrupa'sının nasıl bir düşünce karmaşası içerisinde olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Ne tezat! Ne âni geçiş. XVII. yüzyıl insanının hoşlandığı, mertebeler dizisiydi, inzibat, otoritenin sağlamayı yüklediği nizam, hayatı sıkı sıkıya düzenleyen naslar... XVIII. yüzyıl insanları ise baskılardan, otoriteden, naslardan nefret ederler. Birinciler Hristiyanlardı; ikinciler Hristiyanlığa düşman. Çoğu Fransız Bosseut gibi düşünürken birden Voltaire gibi düşünmeye başladılar. Akıldan yana olanlarla dinden yana olanlar yandaş kazanmaya çalışıyor ve bütün düşünen Avrupa'nın seyircisi olduğu bir kavgada meydan okuyorlardı birbirlerine. Akıl artık dengeli bir hikmet değil, eleştirilen bir gözük peklikti. Herkesçe kabul edilen mefhumlardan şüphe ediliyordu. Tanrı meçhul ve akıl ermez göklere itiliyordu. Her şeyin ölçüsü insandı, yalnız insan. Kendinden başka hikmet-i vücudu da yoktur insanın, gayesi de. Yeni bir felsefe kurulmalıydı; metafizik rüyalardan vazgeçen bir felsefe... İlahî hukuktan sıyrılmış bir politika inşa edilmeliydi, esrarı olmayan bir din, naslara dayanmayan bir ahlak...”¹³

Avrupa'nın kazandığı bu bakış sadece İslam coğrafyasına, yani Doğu'ya değil, kendisine de yeni bir kimlik ve misyon yüklemiştir. Bu yeni kimlik ve taze misyon elbette beraberinde, sadece Avrupa'ya özgü olan referansların gündeme alınmasını ve bazı kaynakların da revize edilmesini getirecektir. John Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*¹⁴ kitabında Samir Amin'in *Eurocentrism* (Avrupamerkezcilik) çalışmasından alıntı yaparak, Avrupa'da gelişen bu yeni imaj oluşturma sürecinin, kendi yaratılmış kökenlerinin ortaya çıkış anından itibaren eşsiz olan ve sonsuz bir şekilde ilerleyen bir Batı yaratma odaklı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵ Hobson aynı eserinde, söz konusu bu söylemin, kökleri Antik Yunan'a kadar uzanan hayalî bir sınırla Doğu'yu Batı'dan ayıran, düşünsel bağlamda bir tür ırkçı rejim ortaya koyduğunu belirtmiş, böylelikle de Avrupalıların, Doğu'nun yükselişe dair Batı'ya kazandırdığı pozitif katkıları reddetme imkânı bulduklarını dile getirmiştir.¹⁶ Bu durum, yenedünya teorisinde Avrupa yükselişinin özgün bir doğum olduğu ve Batı'nın bunu tek başına başardığı yolundaki yapay iddialara yol açmakla birlikte, Batı'nın kendilerini geçmişte ve günümüzde dünya tarihinin ilerlemeci bir *öznesi* olarak betimlemesine, Doğu'yu ise pasif bir *nesne* konumunda değerlendirmesine sebep olmuştur.¹⁷

Tüm bunlardan hareketle Batı ile Doğu arasındaki söz konusu ayrımın, doğal süreçlerin getirdiği coğrafi bir ayrım değil, bizzat insan eli ve suni müdahaleler ile geliştirilmiş zihinsel bir ayrım olduğu görülmektedir. Bu zihinsel ayrımın temelinde ise XVIII. yüzyıl *Aydınlanma*'sının getirdiği *Avrupamerkezciliğinin*, bir yeniden var olma güdüsü ile ortaya sürülen Batı odaklı *gizli ırkçılığı* odak ideoloji olarak gündemine alması yatmaktadır. Eğer XVIII. yüzyıl Batı için, Doğu'yu Said'in ifadesi ile *Şarklaştırma* politikalarının felsefi odağını oluşturuyorsa, *oryantalizmin*, felsefe hüviyetini almasına kadar hangi süreçlerden geçtiği ve hangi kaynaklardan beslendiği de incelenmesi gereken bir başka meseledir. Bir başka deyişle; buraya kadar zikredilenler özetle Doğu'nun, Batı zihnindeki *icat* devrine dair dile getirilen argümanlardır. Doğu, Batı için XVIII. yüzyıl ve sonrasında icat edilmiş bir nesne ise bunun öncülünü oluşturan *keşif* devrinin nasıl süregeldiği merak konusudur. Zira şunu açıkça ifade etmek gerekir ki Batı zihni, yapay bir *buluş* / *icat* olarak XVIII. yüzyıl *Aydınlanması* ve sonrasında tasvir ettiği *Şark* algısını yoktan meydana getirmemiş, *keşif* devirlerine gitmek suretiyle hazır bulduğu ve edebî kaynakların dile getirdiği Doğu algılarına dair kadim müktesebatın üzerine inşa etmiştir. Bu çalışmanın amacı tam da burada ortaya çıkmaktadır: Doğu'nun *keşfedilmesine* yönelik kadim dönemlerden beri kaleme alınan edebî metinlerin felsefi oryantalizmin gelişim sürecine katkısı ve bu metinler içerisinde, *Şark* algısı dâhilinde Türk imgesini oluşturan Osmanlı kültür coğrafyasını kendi tabirlerince *keşfeden* seyyahlar

¹³ Meriç bu bölümü Paul Hazard'ın *La crise de la Conscience Européenne* adlı eserinden çeviri olarak kitabında yer etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cemil Meriç, *a.g.e.*, s. 98-9.

¹⁴ John B. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2015.

¹⁵ J. B. Hobson, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁶ J. B. Hobson, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁷ J. B. Hobson, *a.g.e.*, s. 224.

tarafından XVI. ve XVII. yüzyıllarda yazılan seyahatnamelerin, Osmanlı kültürü odağında söz konusu *Şark* algısına nasıl katkı sağladıkları incelenecektir.

Keşif Edebiyatının Gelişimi ve Seyahatnamelerin Önemi

Buraya kadar olan kısımda Batı'nın, kendisini merkeze almak suretiyle Doğu'yu, *Şark* (Orient) olarak *icat* edilmiş bir “öteki” kimliğine büründürmesinin genel hatlarıyla çerçevesi çizilmiştir. Peki, Batı'nın *Şark*'tan anladığı saha hangi coğrafyaları kapsamaktadır? Oryantalizmin kuramsal temelini ihtiva eden muteber kaynaklar, oryantalistlerin, Yakın Doğu, Orta Doğu ve Uzak Doğu'yu çalışma alanı olarak seçtiklerini dile getirirse de *Şarkiyatçılık* tabirinin araştırma sahası olarak yoğunlaştığı temel nokta İslam coğrafyasıdır. İslam coğrafyasını bir medeniyet olarak yükselten üç sacayağı ise Arap, İran ve Türk zümreleridir. XIX. ve XX. yüzyıl oryantalist söylemi ve buna karşı gelişen *apolojist* (savunmacı) tavır her ne kadar *Şark* algısını genellikle Arap, nispeten de İran coğrafyası odağında sürdürmüş de olsa, Türk zümresinin mevcut *Şark* algısı dâhilinde değerlendirildiği bilinmektedir. Zira Batı'nın, keşif edebiyatı olarak adlandırabileceğimiz Doğu'ya dair kaleme aldığı edebî metinler başlangıçtan itibaren ekseriyet Müslüman-Türk imgesi üzerinden kendisini göstermektedir. Dolayısıyla daha önce de dile getirilmiş olan, Doğu'yu bir nesne olarak *Şarklaştırma* politikalarına Müslüman-Türk zümresinin de dâhil olduğu pekâlâ söylenebilir. Müslüman-Türk zümresine dayalı olarak Avrupalının nazarında oluşan imge de büyük çoğunlukla Osmanlı imgesidir. İlk defa 1815 yılında Viyana Kongresi'nde dillendirilen ve Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki rekabetinden kaynaklanan bir dizi bunalımı nitelendirmek için kullandığı *la question orientale* (*Şark Meselesi / Doğu Sorunu*) tabiri¹⁸, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde ve Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini yitirme aşamasında dile getirilmiştir. Bernard Lewis *İslam ve Batı* kitabında Osmanlıların zayıflıklarının ve geri çekilmelerinin ortaya çıkardığı sorunlara “Doğu Sorunu” adı verildiğinin söylemektedir.¹⁹ Bunun sebebini de Avrupalılar için ilk Persli öncülerden son Osmanlı artçı muhafızına kadar tehlike ve istilanın temel kaynağının *Şark* olageldiğini ifade eden Lewis, Batı tarafından başka bir *Şark*'ın bilinmediğini de eklemektedir.²⁰ Bu örnek bile Osmanlı imgesinin, oryantalist bakış açısının ne kadar merkezinde olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla Doğu'nun keşfine dair kaleme alınan eserler vesilesiyle başlayan edebî temayülün Osmanlı'yı, Doğu'nun hâkimiyetini yüzyıllarca elinde tutan bir imparatorluk gücü olarak merak etmesi elbette doğaldır. Bu temayül keşif edebiyatı olarak adlandırabildiğimiz gözlem odaklı edebî türleri meydana getirmiştir.

Edebî gelenek içerisinde Batı'nın Doğu'yu zihinsel olmasa bile coğrafi ve tarihsel koşullar dâhilinde “öteki” olarak algılayışının Antik Yunan'a kadar uzanan bir mazisi vardır. Aiskhylos, *Persler* adlı oyununda Doğu'yu bir tehdit kaynağı olarak algılamış ve eserini de bu minvalde metaforize etmiştir. Christopher Pelling, *Aiskhylos'un Persler Oyunu ve Tarih*²¹ adlı makalesinde Aiskhylos'un, eserinde devamlı gece ile gündüz ve aydınlık ile karanlık kelimelerinin tekrarlandığını, bunu da Yunan coğrafyası ile Pers toprakları özelinde bir Doğu-Batı algısı oluşturmak için kasten yaptığını dile getirmektedir.²² Gündüz ve aydınlık, Yunanlı temelinde şeffaflığı ve dürüstlüğü, gece ile karanlık ise Pers merkezinde hileyi, sinsiliği ve vahşeti sembolize etmektedir. Fakat bu ayrımın kültürel ve zihinsel bir mahiyetinin olmadığını belirtmek gerekir. Hilmi Yavuz, *Alafrangalığın Tarihi* kitabında da Aziz Augustinus'tan önce de Asya ve Avrupa şeklinde mekânsal bir ayrımın var olduğunu, *Heredotos Tarihi*'nde de buna

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi C. V, Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, TTK Yay., Ankara 2007, s. 203-13.

¹⁹ Bernard Lewis, *İslam ve Batı*, çev. Çağdaş Sümer, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2017, s. 184.

²⁰ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 184.

²¹ Christopher Pelling, “Aiskhylos'un Persler Oyunu ve Tarih”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, çev. Aysen Sina, 46/1, 2006, s. 109-36. Prof. Pelling'e ait bu makale, *Greek Tragedy and the Historian* (Oxford: Clarendon Press, 2001) adlı kitapta “Aeschylus' Persae and History” başlığıyla 1-19 sayfaları arasında yayımlanmıştır. Makale, Oxford University Press'in izniyle Dr. Aysen Sina tarafından İngilizce aslından Türkçeye çevrilmiştir.

²² C. Pelling, *a.g.m.*, s. 111.

rastlanılabileceğini ifade etmektedir.²³ Avrupa ile Asya üzerinden antik dünyaya dair bunun gibi mekânsal ayrımın gündeme geldiği pek çok örnek vermek mümkündür. Fakat söz konusu mekânsal / coğrafi ayrımın artık kültürel bir mahiyet kazandığı süreç, Doğu'nun Müslüman kimliği kazanmasıyla başlamıştır.

Müslüman-Türk imgesinin, mekândan çıkıp artık kültürel bir zemine oturmaya başlayan bu ayrım dâhilinde ilk defa, mektuplar, günlükler, şiirler, gezi yazıları / seyahatnameler, hatıralar ve vaazlar bazında gelişen *Crusade Literature* (Haçlı Edebiyatı) bünyesinde işlendiği görülmektedir. *Keşif edebiyatı* ana başlığı içerisinde değerlendirebileceğimiz bu Haçlı metinleri 1100-1450 yılları arasında cereyan eden Haçlı Seferleri sırasında Avrupalı Haçlıların, sefer güzergâhları boyunca görme imkânı buldukları Müslüman topraklardaki izlenim ve algılarını yazılı hâle getirmeleri ile meydana gelmiştir.²⁴ Çalışmanın asıl amacını oluşturan Doğu seyahatnamelerinin geleneksel kaynaklarını da burada aramak gayet mümkündür. Dolayısıyla *Haçlı Edebiyatı* olarak tabir edilen bu devrin yazınsal metinleri, sonraki yüzyıllarda kaleme alınacak seyahatnamelerin pratikteki öncülü durumundadır.²⁵

Kadim edebî metinler, Batı'daki Müslüman-Türk imgesine dair algı oluşumunda büyük öneme sahiptir. Çünkü imgeler ve oryantalist eğilimler, tarihsel-kültürel görüngülerin ve oluşumların yazınsal anlatımlarına, yani edebî metinlere dayanmaktadır. Bu nedenle de oryantalist eğilimleri belirleyebilmek, çoğunlukla nesnel ve eleştirel bir metin çözümlemesini zaruri kılmaktadır.²⁶ Müslüman-Türk imgesi odağında kaleme alınan bu metinlerin ilk ürünleri, Haçlı Seferleri esnasında Anadolu'dan Avrupa'ya gönderilen mektuplardır. Söz konusu metinlerde somutlaştırılan yaklaşımın, *yabancı* ile özün kanonik ayrımına dayandığı görülmektedir.²⁷ Mektuplarda karşımıza çıkan *yabancı* ile öz ayrımı, daha önce bahsi geçtiği gibi, Batı'nın Doğu'yu, *Şark* adı altında bir *öteki* ve *bilinen nesne* olarak değerlendirmesi, buna karşılık kendisini *bilen özne* konumunda merkeze çekmesi mantığı ile eş değerdir. Yani Batı için öz, tüm değerlerin, erdem, olumluluğun timsali olarak kendisiyken, *yabancı* ise Türk ve İslam mefhumları temelinde her türlü erdemsizliğini barbarlığın, kötülüğün taşıyıcısı olarak Doğu'yu işaret etmektedir. Tıpkı *öznenin* Avrupa, *nesnenin* ise kasten *Şarklaştırılan Şark* olması gibi... Bu tavır hemen hemen aynı karakteri devam ettirmek suretiyle, *oryantalizmin* felsefi bir sistematik kazanması sürecinde incelenmesi ve çözümlenmesi gereken edebî metinlerden biri olan ayrıca Haçlı mektuplarının pratikteki ardılı mahiyetindeki seyahatnamelerde de görülmektedir.

Türk-İslam tarihinin, Avrupa'nın en çok merak ettiği ve meseleye hem teoride hem de pratikte keşif niyetiyle yaklaştığı dönemi Osmanlı devri olmuştur. Bunun, uzun bir tarihsel süreçte varlık göstermesi, pek çok Avrupa ülkesi ile ilişkiler geliştirmiş olması ve üç kıtayı kapsayan geniş bir sahaya hâkim olmasından hareketle önemli stratejik bölgelere hükmetmesi gibi tarihî, siyasi ve coğrafi sebepleri vardır. Batı dünyasında Osmanlı merkezinde gelişen bu merak, özellikle devletin imparatorluk vasfı kazanması ve Avrupa içlerine doğru adım adım ilerlemesi, pek çok gezgini gözlem yapmaya teşvik etmiş; bu da seyahatnamelerin yazılmasında önemli bir etken olmuştur. Gülgün Üçel Aybet, XVI. ve XVII. yüzyıl Batılı seyyahların seyahatnamelerinden hareketle kaleme aldığı *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*

²³ H. Yavuz, *a.g.e.*, s. 162.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2011.

²⁵ Haçlı Seferleri esnasında Anadolu'dan Avrupa'ya yazılan mektuplar, Avrupa'nın Türk algısına dair oldukça çarpıcı örnekler sunmaktadır. Heinrich Hagenmeyer bu mektupları detaylı bir şekilde incelemiş ve *Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzugs* adlı eserinde Haçlıların yazdığı mektuplardan çok sayıda örnekler de vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heinrich Hagenmeyer, *Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzugs*, Innsbruck, 1901

²⁶ O. B. Kula, *a.g.e.*, s. 37.

²⁷ O. B. Kula, *a.g.e.*, s. 37.

ve *İnsanları*²⁸ kitabında Osmanlı tarihlerinin diğer kaynakları arasında Osmanlı sosyal tarihi ile doğrudan ilgili olanların oldukça az olduğunu, bu sebeple sosyal kültür çalışmalarında dönemin seyahatnamelerinin zorunlu kaynak teşkil ettiğini dile getirmektedir. Osmanlı toplumu, Osmanlı şehirleri, Orta Doğu ve ekonomik yapı merkezinde önem arz eden bu kaynaklar salt Osmanlı temelinde bilgi vermenin yanı sıra, Batı'nın, Doğu'yu hangi bağlamlarla nasıl algıladığına, ya da daha doğru bir tabirle kendisini, *Şark*'tan ne şekilde ayırdığına dair teorik dinamikleri ve belirleyicileri de ihtiva etmektedir. Bu sebeple seyahatnameler, *oryantalizmin* sistematik felsefe kimliğine bürünme sürecinde beslendiği teorik referanslardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyıl sonlarına kadar pek çok Avrupalı seyyah Osmanlı diyarlarına gelmiş, bir süre bu topraklarda kalıp izlenimlerini kaleme almışlardır. Avrupalılarca yazılan bu seyahatnamelerin her ne kadar XIX. yüzyıla kadar devam ettiği bilinse de²⁹ özellikle XVI. ve XVII. yüzyıl aralığındaki metinler hem nicel hem de nitel bağlamda karakteristik bazı özellikler sergilemeleri açısından ayrıca önemlidir. Çünkü bu yüzyıllarda yazılan seyahatnameler, ileriki dönemlerde Avrupa'da sistemleşecek *oryantalist* fikir akımlarının Osmanlı ayağını pekiştiren algıları ve izlenimleri gün yüzüne çıkarmakta, meselenin teorik zeminin oluşumuna dair net ibareler içermektedir. Gülgün Üçel Aybet söz konusu eserinde XVI. ve XVII. yüzyılda Batılı seyyahlarca seyahatname yazma geleneğinin artış göstermesinin sebeplerini açıklarken Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkinin yoğun olmasıyla iktifa etmiş, mevzunun kültürel ve zihinsel boyutunu ele almamıştır. Ayrıca Aybet, iyi niyetli bir perspektif çizerek bu dönemde yazılan seyahatnamelerin oldukça tarafsız ve doğru bakış açısıyla kaleme alındığını dile getirmiş³⁰ ve bu metinleri olumlama yolunu tercih etmiştir. Aybet, meseleye iyi niyetli ve olumlayıcı bir tutum ile yaklaşmışsa da manzaranın hiç de öyle olmadığı çalışmanın ileriki safhalarında görülecektir.

Öncelikle neden XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupalıların seyahatname yazma geleneğinde artış olduğu meselesine değinmek gerekirse; elbette Aybet'in de ifade ettiği gibi muhtelif alanlardaki ilişkilerin artması elbette edebî / kültürel metinlerin oluşumuna yönelik temayülü etkilemiştir. Fakat bu noktada belirlenen tarihsel aralığın Avrupa nezdinde neyi ifade ettiği ve Avrupalıların hangi değerle bu süreci anlamlandırdığı mevzusunu da dikkate almak gerekir. XVI. yüzyıl, Avrupa'nın kültürel, zihinsel ve kimliksel dengelerinin değiştiği, siyasi bağlamda merkezî otoritelerin güçlendiği, *yeniden doğuş* (*Fr. Renaissance*) olarak adlandırdıkları zihinsel kırılma ile topyekün güncellenme hareketlerinin artık eser / ürün temelinde iyice somutlaştığı ve bunun bir neticesi olarak Avrupa'ya *protestan ahlak* ile bireysel özgürlük fikrini hatta Max Webber'in tabiriyle *kapitalist ruhu*³¹ kazandıran *Lutheranizmin*

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

²⁹ Örneğin Ulrich Jasper Seetzen tarafından 12 Aralık 1802-22 Kasım 1803 tarihleri kaleme alınan İstanbul Günlükleri, her şeyden önce III. Selim dönemi İstanbul'una ayırdığı neredeyse 400 sayfayla bir Batılı'nın gözünden kentin günlük yaşamına dair o tarihe kadar yazılmış en ayrıntılı anlatıdır. Kahvehaneler, mesire yerlerinde yemek yiyip şarkılar söyleyerek ve halk oyunları oynayarak Paskalya yortularını kutlayan Rumlar ve Ermeniler, Kürtlerin türküler söyleyerek yaptıkları halk oyunları, kismetlerini giymiş pehlivanların yağlı güreş müsabakaları, çocukların sokak oyunları Seetzen'in dikkatle izleyip kaydettiği ayrıntılardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri ve Anadolu'da Yolculuk, 12 Aralık 802-22 Kasım 1803*, Kitap Yay., çev. Türkis Noyan, İstanbul 2017.

³⁰ G. Üçel Aybet, *a.g.e.*, s. 16.

³¹ *Protestanlık*, XVI. yüzyılda Martin Luther ve Jean Calvin'in öncülüğünde Katolik Kilisesine ve Papa'nın otoritesine karşı girişilen Reform hareketinin sonucunda doğmuş bir Hristiyanlık mezhebidir. Max Webber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Protestan Ahlak ve Kapitalizmin Ruhu) adlı eserinde *kapitalizmin* yaygınlaşmasını *protestan ahlaka* dayandırmaktadır. Geleneksel cemaatten (*gemeinschaft*), modern topluma (*gessellschaft*) geçişteki en önemli belirleyicinin *protestan ahlakın* beraberinde getirdiği rasyonalite kavramı olduğunu dile getirmektedir. Zira Webber'e göre *kapitalizm* de en temel özelliği *rasyonalitedir*. Zihinsel referans bağlamında *protestan düşünce* ile *kapitalizm* bu noktada buluşmaktadır. Webber'in kurduğu bu bağlantıdan hareketle *protestan ahlakın* Avrupa'ya bir nevi Aydınlanma devrinin kapılarını açtığı fikri pekâlâ yürütülebilir. İşte bu noktada sırasıyla *protestanlık - rasyonalite - kapitalizm - aydınlanma* ve bunun neticesinde

Almanya'dan başlayarak tüm Avrupa coğrafyasını kasıp kavurduğu *reformasyon* hareketlerinin kitleleri etkileyecek oranda fikirsel güce ulaştığı dönemdir. XV. yüzyılda Lorenzo Valla'nın geliştirdiği *humanisme critique* (eleştirel hümanizm) ile bir sonraki yüzyılda gerçekleşecek olan dinde devrimin yolu açılmış, *Kuran*'ı aslından okuyabilmek için Arapça öğrenen Marcillio Ficino ve Giovanni Pico della Mirandola'nın perspektifini devam ettiren Luther, *Kuran*'ı Latince çevirisinden okuyup incelemiştir.³² Dolayısıyla XVI. yüzyıl, sadece diplomatik ve ekonomik ilişkilerin yoğunluk kazandığı değil, Avrupa'nın, daha önce bahsi geçen *ontolojik* ve *epistemolojik* kimliğini yeni baştan inşa edip, buna göre kendisini konumlandırmaya başladığı oldukça kritik bir dönemdir. Bu sebeple Avrupa'da paradigmaların değiştiği XVI. ve ardılı XVII. yüzyıla ait seyahatnameler, meselenin Müslüman-Türk yani Osmanlı boyutunda sadece kültürel müktesebatın elde edilmesinde değil, Batı'ya, kendini konumlandırarak ve kelimenin tam anlamıyla “ne olmadığını” gösterecek malzemelerin keşfine dair de oldukça önemli rol üstlenmektedir. Cemil Meriç, kitabında söz konusu döneme dair durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Avrupa her zamanki gibi arayış içerisindedir. Hakikati ve mutluluğu arıyor yine... Düşüncelerin akışını izlerken, bir kere daha anlıyoruz ki yaşayışımızı yöneten maddî güçler değil fikrî ve ahlâkî güçlerdir.

Avrupa'nın ruh dünyasındaki bu değişikliğin sebepleri nedir? Seyahatler çoğalmış, müşahede ufku alabildiğine genişlemiştir. Bir Sir William Temple, siyasi hayatın dağdağlarını terk ederek, seyahatnamelere dalar: başka ülkelerde de bize benzeyen insanlar yaşamaktadır. Onların da kanunları, örfleri, devletleri var.

... Dünyayı tanımanın kazandırdığı ilk hakikat, her şeyin izafiliğidir, mutlak yoktur dünyada. Chardin'e göre de ilmin başlangıcı şüphelidir, şüphe etmeyen hiçbir şeyi incelemeyiz, hiçbir şeyi incelemeyen hiçbir hakikati keşfedemeyiz.”³³

Avrupa'nın meseleye böyle yaklaşmış yaklaşmadığı tartışılmaya muhtaçtır elbet fakat kesin olan şey Batı'nın, bu izafi perspektifini koruyamadığıdır.

XVI. ve XVII. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Osmanlı İmgesi

Gülğün Üçel Aybet'in, çalışmasında üzerine eğildiği ana konu olan Batılı seyyahların zihinlerindeki Osmanlı algısını oldukça olumlu bir tasavvur ve üslup ile dile getirdiği daha önce de kısaca ifade edilmişti. Aybet'e göre XVI. ve XVII. yüzyıl seyahatnameleri, Avrupalı seyyahlar tarafından “doğruluk, bilimsellik ve evrensellik” kavramları odağında kaleme alınmış; buna da Avrupa'da gelişen Rönesans ve Barok devirlerinde gerçekleşen kültürel gelişmeler etkili olmuştur.³⁴ Ayrıca Osmanlı coğrafyasını, seyahatnamelerinde tamamen yanlış, olumsuzlayıcı ve tarafgir bir üslupla değerlendiren seyyahların da var olduğuna değinen Aybet, Vignau ve Thomas Dallam örneklerinden hareketle bu tarz seyyahları iyi eğitim almamış, dar görüşlü insanlar şeklinde nitelemiş ve bunların sayılarının da az olduğunu ima etmiştir.³⁵ Aybet, çalışması itibarıyla Batılı seyahatnameleri temel alarak Osmanlı'nın sosyokültürel, demografi etnik ve ananevi yapısını geniş bir malzeme ile değerlendirse de, bu metinleri, Avrupa zihninin ileriki süreçlerde tasavvur edeceği Doğu ve Müslüman-Türk algısına nasıl katkı sağladığı noktasında zihinsel ve konjonktürel arka plan odağında irdeleyemediği görülmektedir. Oysa John Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri (Eastern Origins of Western Civilisation)* adlı çalışmasında oryantalist düşünce eğilimlerinin ortaya çıkmasında Avrupalı seyyahların bizzat Asya topraklarında Doğu'ya dair yazdıklarının da oldukça etkili olduğunu dile

yeni Avrupa kimliğinin inşası, *oryantalizmin* sistemik hüviyet kazanmasındaki zihinsel süreçle ilişkili olduğu düşüncesi de dikkate değer olabilir.

³² Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s. 62-3, 299.

³³ C. Meriç, *a.g.e.*, s. 100

³⁴ G. Üçel Aybet, *a.g.e.*, s. 24.

³⁵ G. Üçel Aybet, *a.g.e.*, s. 25.

getirmektedir.³⁶ Tam bu noktada seyahatnamelerin Batı zihnindeki *Şark* algısının gelişimine ne şekilde katkı sağladığını daha rahat görebilmek için birinci ağızdan söylenmiş ve kanıt değeri taşıyan örneklerle bakmak gerekmektedir.

1585'te Akdeniz'de bir gemi yolculuğu esnasında Osmanlı korsanlarına esir düşmüş ve 1588'e kadar Türk kadırgalarında kürek mahkûmu vasfıyla köle olarak çalışmış Brettenli Michael Heberer, 1588'de özgürlüğüne kavuşup Almanya'ya, vatanına dönünce Osmanlı topraklarında geçirdiği bu üç yılını hatırat şeklinde yayımlamıştır. Heberer'in *Aegyptiaca Servitus*³⁷ (Mısır'da Kölelik) adını verdiği kitabı Almanca olarak ilk kez 1610 yılında, kendisinin de okullarında eğitim-öğretim gördüğü Heidelberg kentinde basılmıştır. Esere Latince "Mısır'da Kölelik" başlığını vermesinin sebebi, Heberer'in, Osmanlı coğrafyasında bulunduğu üç yılını büyük çoğunlukla Mısır topraklarında geçirmiş olmasıdır.

Hatıralarına bakıldığında, esir olduğu yıllarda yaşça oldukça genç olduğu bilinen Heberer'in, Kalvinist / Protestan bir Alman olarak zihninde çok net ve kesin bir Müslüman-Türk algısı olduğu görülmektedir. Kitapta baştan sonra birtakım istisnai teferruat dışında, "barbar, zalim, despot, kan dökücü, rüşvetçi, cimri, hırsız, çirkin, medeniyetten yoksun, zavallı, âciz ve merhametsiz" olarak bahsedilen Türklerin Michael Heberer'e esaret yılları boyunca nasıl muamele ettiği anlatılmaktadır.

Türkler, Heberer'in gözünde evvela barbar, zalim, kana susamış bir kavimdir. Kitabının çoğu yerinde buna dair pek çok ibare, aksi düşünülemez bir kesinlikte sunulmuştur:

"(...) Biz Hristiyanlar, Türklerin söylediklerini anladığımız kadarıyla, onların deniz yolculuğundan bıktıkları ve karadan gitmeyi tercih ettikleri için gemilere binmediklerini sandık. Ama durum hiç de öyle değildi. O kana susamışların niyeti Lübnan dağlarında yaşayan Maronit ya da Trusci (Dürzi) adı verilen zavallı Hristiyanlara saldırıp, ellerinde ne varsa hepsini gasp ederek onları mahvetmekti. Türkler daha önce de dağlara birçok insan gizlemişlerdi. Onların yardımıyla dağlardaki evlere silah zoruyla girip o zavallı insanların mallarını mülklerini terk etmeye zorluyorlardı. Garibanlar o acımasız saldırganlardan canlarını kurtarmak için korku içinde kaçışıp dağlardaki mağaralara saklanıyorlardı."³⁸

Bunun gibi Türklerin barbarlığına ve zalimliğine dair daha pek çok ibareyi hatıralarının arasına bol miktarda serpiştirmiş olan Heberer'in, elbette böyle bir algıya sahip olmasında içerisinde bulunduğu durum da etkilidir. Sonuç itibarıyla bir köle vasfıyla bulunduğu topraklara ve o toprakların insanlarına dair olumlu düşünceler beslememesi doğaldır. Fakat burada önemli olan nokta, Heberer'in bu yargıları hâlihazırda var olan belli kodlamalar ve tavsifler üzerine inşa etmiş olmasıdır. Zaten ülkesinde kendisine olumsuz bir Türk imajının öğretildiğini dile getiren Heberer, düşman olarak kodladığı bir toplumun insanlarının elinde kürek mahkûmu olarak gördüğü muameleyle zihnindeki bu olumsuz algı perçinleşmiş olmaktadır. Türklerin "zalimliğine, barbarlığına ve despotluğuna" dair Heberer'in hatıratında geçen ibarelerden bir başka örnek ise Kıbrıs Adası'nın Osmanlı Türkleri tarafından alınması ile ilgilidir. Heberer, Kıbrıs Adası'nın alınması ile ilgili duyduğu hikâyelerden birini şu şekilde anlatmıştır:

"Kıbrıs'ın önemli ticaret merkezlerinden Famagusta (Gazimağusa) on bir ay boyunca kuşatıldığı için çok zayıf düşmüş ve halk hiçbir yerden yardım gelmediği için büyük bir umutsuzluğa kapılmış. Sonunda Türk kumandanı Lala Mustafa Paşa canlarına ve dinlerine dokunmayacağını vaat etmesi üzerine halk da teslim olmuş. Ama gözünü kan bürümüş olan kumandan, sözünde durmayıp halkın birçoğunu feci şekilde öldürtmüş ve şehri kahramanca savunan Marcus Antonius Bagadenus'un burnunu, kulaklarını kestikten sonra işkence ederek yaşamına son vermiş. Diğer Hristiyanlardan

³⁶ J. M. Hobson, *a.g.e.*, s. 227.

³⁷ Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle, Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016. Brettenli Michael Heberer, hatıratını 1610 yılında Heidelberg'te *Aegyptiaca Servitus* (Mısır'da Kölelik) adıyla yayımlamıştır. Daniel Defoe'nin *Robinson Crusoe* eseri Avrupa'da yoğun ilgi görünce Heberer'in kitabı da 1747, 1748 ve 1751 yıllarında *Pfalz Robinson*'u ismiyle yeniden basıldı. Türkçeye ise 2003 yılında *Osmanlıda Bir Köle* ismiyle Türkis Noyan tarafından, München Ludwig-Maximilians Üniversitesi'nde Osmanlı tarihçisi olan Suraiya Faroqi'nin de önemli katkılarıyla çevrilmiştir.

³⁸ M. Heberer, *a.g.e.*, s. 131.

birçoğunu da küreğe mahkûm etmiş. Ben bunlardan bazılarını Konstantinopolis ve Rodos'ta rastladım.”³⁹

Michael Heberer'in Müslüman-Türk algısını oluşturan belirleyici ve ayırıcı yargıları sadece “barbarlık, zalimlik ve despotluk” ile sınırlı değildir. Ona göre dünya üzerinde Türklerden daha “rüşvetçi, paragöz hatta hırsız” bir kavim daha yoktur. Hatıratının muhtelif yerlerinde sıklıkla rüşvet karşılığı geçiş izni veren yeniçerilerden, yolculardan armağan kopartmaya hevesli askerlerden, iyilik yapsa bile bunu da menfaatleri uğruna yapan yüksek rütbeli komutan ve beylerden bahsetmektedir.

Neredeyse tüm işlerini rüşvet sayesinde yapan Heberer, azat edilmesine yakın, kış aylarına tekabül eden bir zamanda İstanbul'un yüksek tepelerinde kar toplama işinde çalışmış ve yaz sıcaqları başladığında İstanbul'un çeşitli yerlerinde buz satışının yapıldığına şahit olmuştur. Heberer, kazancı oldukça bol olan bu işin Türklerin arasında yaygın olduğu kanısına varmış ve buradan hareketle Türklerin, özellikle büyük efendilerin inanılması güç derecede paraya düşkün oldukları fikrini edinmiştir.⁴⁰ Ona göre Türklerin bu özelliği bir âcizlik ve zayıflık göstergesidir. Buna ek olarak Türkler için dile getirdiği özelliklerden birisi de “hırsızlık”tır.

Anlattığı bir olaya göre Venedikli soylu birkaç kişi Heberer'in görev yaptığı kadırgaya binmiş. Burada kendilerine ait meşin bir av çantası kesilip açılarak içindeki bin duka ve çeşitli değerli taşlar çalınmış. Üzerinden biraz zaman geçtikten sonra bu kişiler geminin Türk kaptanına gelmiş ve durumlarını anlatmış. Yapılan uzun soruşturmalar neticesinde hırsızın, kaptanın uşaklığını yapan bir Türk olduğu ortaya çıkmış.⁴¹ Heberer'in anlattığı bu olay da, tıpkı öncekiler gibi Müslüman-Türk imgesi ile zayıflık ve âcizlik üzerine olan tavsifleri özdeş kılmak için kullanılmıştır. Bu yaşananların tarihsel olarak realitesinin varlığı ya da yokluğu ayrı bir tartışmadır. Fakat tüm bu yaşanmışlıkların realitesi kabul edilse dahi söz konusu olan ve dikkat edilmesi gereken şey, bu yaşantıların bir algı oluşturma, imge yaratma ve yargılama odağında hususi bir zümrenin geneli ile özdeş kılınmış olmasıdır.

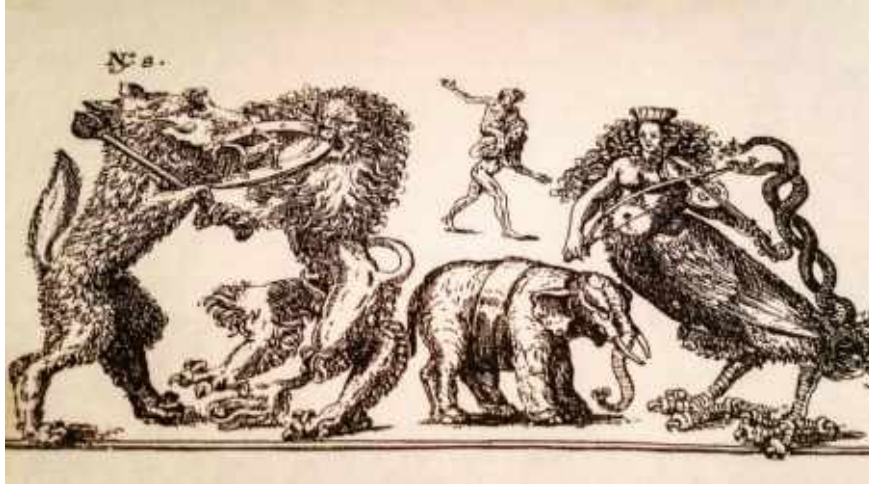
Brettenli Michael Heberer'in kaleme aldığı hatırat türündeki seyahatnamenin önemli bir özelliği, kitabın içerisinde gravür şeklinde bazı görsellerin de bulunmasıdır. Arkadaşı Friedrich Vom Hammel tarafından yapılan bu çizimler eserin çeşitli yerlerinde anlatılan bazı hususların zihinde somutlaşması açısından önemlidir. Bu çizimlerden birisi de Heberer'in özgürlüğe kavuştuktan sonra Pera semtinde denk geldiği eski bir eserin içindeki gravürdür.⁴² Heberer, Avrupa'nın Doğu'ya dair algı geçmişi bağlamında oldukça büyük önemi haiz olan bu gravürün (Şekil 1) örneğini çıkarmış ve muhtemelen ülkesine döndüğünde de arkadaşı Vom Hammel'e yeniden çizdirmiş olmalıdır.

³⁹ M. Heberer, *a.g.e.*, s. 128.

⁴⁰ M. Heberer, *a.g.e.*, s. 192.

⁴¹ M. Heberer, *a.g.e.*, s. 141.

⁴² Michael Heberer bu gravürün yorumunun ne kadar gerçek olduğu konusunda bir değerlendirme yapmaktan kaçınmaktadır. Eser üzerinde herhangi bir tarihin olmamasının düşündürücü olduğunu dile getiren Heberer, gravürün herkesin sağduyusuna göre yorumlanabileceğini söylemiş ve kendi yorumunu da Latince bir şiirle ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Michael Heberer, *a.g.e.* s. 287-8.

Şekil 1. Heberer'in, eserinde bahsettiği gravür

Pera semtinin eski yerlileri olan Rumlar, bu gravürün anlamını Heberer'e şu şekilde izah etmişlerdir: Resimdeki kurt Türk hükümdarını sembolize etmektedir. Ona karşı koyan aslan ise Venedik devletini simgelemektedir. Gövdesinin etrafına kalın bir kayış geçirilmiş olan fil de Asya ve Afrika'da Türklerin işgal ettikleri toprakları temsil etmektedir. Birbirinin sırtına binmiş iki çıplak insan figürü, Türklere direnç göstermeden teslim olan Rum halkının utancını betimlemektedir. Görünümü değişmiş olan kartal ise Roma İmparatorluğunu simgelemektedir. Kartalın gagası ve keskin gözlerinin yerine, başında hamam başlığı, saçları dağınık, elinde keman tutan zarif bir genç kız tasviri bulunmaktadır. Bu da Roma İmparatorluğu'nun idarecilerinin, Türk nüfuzu altında ezilen insanların vahim durumlarını görmezden geldiklerini, güzel kadınlarla vakit geçirip, hamam sefalarına daldıklarını, müzik dinleyerek günlerini gün ettiklerini anlatmaktadır. Yerel halkın Heberer'e söylediğine göre resimde bir kartalın gövdesi olduğu anlaşılabilen resmin geri kalan kısmı da Roma halkı bünyesindeki muhtelif sınıfları temsil etmektedir. Kartalın kuyruğu iki yılan şekline dönüşmüştür; bu yılanlar da imparatorluk danışmanlarını simgelemektedir.⁴³

Heberer, eserinin son bölümlerinde ise Türklerin, inançlarında dahi irade ve bilinç sahibi olmadıklarından ötürü “zavallı, basiretsiz ve acınacak durumda olduklarını” ifade etmiştir. Bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır:

“Eğer bir Türk'e Tanrı hakkında ne bildiğini ve neye inandığını sorsanız, buna cevap olarak: (Tanrı her şeye kadirdir, tektir, gerçektir) der. Ben Tanrı'ya inanıyorum demez. Bunun sebebi de Tanrı'nın ne olduğunu bilmemesidir. Onlar Tanrı'yı yakından tanımazlar, çünkü onlar Tanrı'nın sözünü almamış ve duymamışlardır. Hâlbuki inanç duymakla oluşur. Ama onlar Tanrı'nın sözlerini almadıklarında ve almak da istemediklerinden, o sözleri duymazlar. Bu nedenle de inançları olamaz. Onlar sadece uzun süredir Tanrı'yı biliyor görünmektedirler, fakat onu tam olarak tanımamaktadırlar.”⁴⁴

Heberer'in 1588'de Türklerin inanç, irade ve zihin yapılarına dair bu yüzeysel yargıları oldukça önemlidir. Çünkü onun bu söylemi XVIII. yüzyıl Aydınlanma filozoflarının başında gelen, Friedrich Hegel'in,⁴⁵ *Felsefe Tarihi Üzerine Dersler* adlı eserinde Türklerin buluntu bir akla sahip olduğuna, kaba saba Türklerin buluntu insan usu ve doğal duygusu ölçüt alındığında iğrenç ilkeler doğacağına⁴⁶ dair ifadeleri ile paralel bir bağlam taşımaktadır. Dolayısıyla Heberer'in iddiası, sadece kültürel tepki olarak basite alınacak bir ifade değildir. Aksine

⁴³ M. Heberer, *a.g.e.*, s. 288.

⁴⁴ M. Heberer, *a.g.e.*, s. 313.

⁴⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in, Türkleri konu aldığı ve Türkler üzerinde yorum getirdiği iki temel eseri: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, *Abscheiden des Orients und seiner Philosophie*, Ayrıntılı bilgi için bk. Onur Bilge Kula, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010.

⁴⁶ Onur Bilge Kula, *a.g.e.*, s. 140.

oryantalist düşünce yapısının yazınsal kaynaklarına dair önemli bir kanıttır. Buraya kadar değinilen hususlardan hareketle Heberer'in zihnindeki Türk algısının, "barbarlık ve zalimlik" ile "âcizlik ve zayıflık" olarak iki temel şablon üzerinde inşa edildiği söylenebilir. Bu manzara dönemin önemli seyahatnamelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Michael Heberer'de olduğu gibi benzer algılara sahip bir başka seyahatname yazarı yine bir Protestan Alman olan Stephan Gerlach'tır. Gerlach, 1573'te Alman sefaret heyetinin vaizi olarak İstanbul'a gelmiş ve 1578'e kadar kalmıştır. Kaldığı süre içerisinde İstanbul ve Osmanlı kültürüne dair izlenimlerini günlük şeklinde kaleme aldığı hatıraları 1674'te torunu Samuel Gerlach tarafından Frankfurt'ta basılmıştır. Türkçeye ise ilk olarak 2007'de Kemal Beydilli'nin editörlüğünde Türkis Noyan tarafından *Türkiye Günlüğü* adıyla iki cilt olarak çevrilmiştir.⁴⁷

Gerlach'ın eserinde Müslüman-Türk algısı tıpkı Heberer'de olduğu gibi oldukça subjektif, genelleyci ve olumsuz yönde yargılayıcı bir zeminde karşımıza çıkmakta; Türk imgesi yine "barbarlık, despotluk, medeniyetsizlik, cahillik, paraya düşkünlük, cimrilik" gibi bağlamlarda, Heberer'in tutunduğu yargısal kesinlikte değerlendirilmektedir. Seyahatnamesinde bu tarz söylemlerine dair pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin Gerlach'a göre Osmanlı, tüm politikalarını zulüm üzerine inşa etmiş, onların zulmü yüzünden pek çok köylü yerini yurdunu bırakıp başka diyarlar göç etmiştir. Gerlach da bu genel manzarayı eserinde kendince "Osmanlıların ayak bastığı yerde bir daha ot bitmez." şeklinde özetlemiştir.⁴⁸

23 Haziran 1573 tarihinde Budin'de vaaz vermek için bulunduğunu ifade eden Gerlach, şehrin güzelliklerinden bahsettikten sonra mükemmellikte Augsburg kentinden geri kalmadığını ifade etmiş fakat Türklerin eline geçtikten sonra bir domuz ahırına döndüğünü dile getirmiştir.⁴⁹ Çünkü Gerlach'a göre Türkler "şehircilikten anlamayan, yeni binalar yapmayan, eskileri korumayan, güzel şatoları ve sarayları harap olmaya, yıkılmaya terk eden medeniyet yoksunu" bir ırktır. Gerlach bu fikirlerini şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Türklerin hemen hemen hepsi güçlü, çevik insanlar, koşma ve atlamada, nişancılıkta ve kılıç kullanmada çok başarılılar, fakat bunun dışında hayvan gibi de barbar adamlar.*"⁵⁰

Gerlach'ın yorumlarından Türkçe de nasibini almıştır. Türkçeyi kaba ve gelişmemiş bir dil olarak değerlendiren Gerlach, düşüncelerini zarif bir üslupta dile getirmek isteyen Türklerin, dillerine Farsça ve Arapça sözlükler kattığını ifade etmektedir.⁵¹

Stephan Gerlach'ın Türk algısına dair Michael Heberer ile paralel olduğu bir diğer husus Türklerin para karşısındaki zafiyetleri ve âcizliklerine ilişkin yorumlarıdır. Gerlach barbar olarak nitelediği Türklerin aynı zamanda ne kadar âciz ve zayıf insanlar olduklarını şu cümlelerle dile getirmiştir: "*Onlara iyi niyetinizden dolayı bir şey verdiniz mi, artık bunu sizin borcunuz olarak görüyorlar ve devamlı vermenizi istiyorlar. Bu insanlar kaba, utanmaz birer dilenci. En küçük bir hizmet karşılığında hemen 25 taler değerinde bir elbise istiyorlar.*"⁵²

XVI. yüzyılın bir diğer önemli seyyahı olan ve "Doğu Gezgini" unvanını taşıyan Salomon Schweiger, 1578-1581 yılları arasında Avusturya'nın İstanbul elçiliği vaizi olarak Osmanlı topraklarında bulunmuş ve Osmanlı odağındaki Müslüman-Türk algısına dair izlenimlerini 1608 yılında yayımlanan *Almanya'dan İstanbul ve Kudüs'e Yeni Bir*

⁴⁷ Kitabın asıl adı *Tage-Buch von Zween Glorwürdigsten Römischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho-An Die Ottomanische Pforte zu Konstantinopel Abgefertigten, Gesandtschaft* olup, ilk defa 1674'te Frankfurt'ta, Gerlach'ın torunu Samuel Gerlach tarafından basılmıştır. Türkçeye ise Kemal Beydilli'nin editörlüğünde Türkis Noyan tarafından 2007'de çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü I-II*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2010.

⁴⁸ S. Gerlach, *a.g.e.*, s. 376.

⁴⁹ S. Gerlach, *a.g.e.*, s. 63.

⁵⁰ S. Gerlach, *a.g.e.*, s. 61.

⁵¹ S. Gerlach, *a.g.e.*, s. 422.

⁵² S. Gerlach, *a.g.e.*, s. 116.

*Seyahatname*⁵³ eserinde işlemiştir. Heberer ve Gerlach gibi bir Protestan olan Schweiger'in de zihninde oluşan temel Osmanlı algısı zorbalık ve despotluk üzerine kuruludur. Hatta seyahatnamesinde Osmanlı gibi zorba bir devletin nasıl bunca yıl ayakta kaldığına, ülkedeki güç ve nüfuz sahiplerinin neden bir başkaldırıya kalkışmadıklarına şaşırıldığını ifade etmektedir.⁵⁴

XVI. yüzyılın diğer seyahatname yazarlarından Reinhold Lubenau, Philippe du Fresne Canaye ve Nicolas de Nicolay da kendi eserlerinde Müslüman-Türk algısını hemen hemen aynı minvalde değerlendirmiş ve Türklere “barbarlık-despotluk” ile “zayıflık-âcizlik” bağlamında sübjektif yargılar ile yaklaşmıştır. Fransa kralının resmi sekreterliğini yapan Philleppe du Fresne Canaye,⁵⁵ seyahatnamesinde İstanbul'un güzelliklerinden, yemyeşil tepelerinden bahsetmekte ve Türklerin bunca acımasızlığına rağmen bu cennete benzeyen toprakları kim görse hayran kaldığını dile getirmektedir.⁵⁶ Yine Fransa kralının coğrafyacısı unvanını taşıyan Nicolas de Nicolay,⁵⁷ *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda* adlı seyahatnamesinde Müslüman-Türk algısını ekseriyetle din üzerinden kurgulamış ve bunun üzerinden izlenimlerini ifade etmiştir. Nicolay, eserinde diğer seyahatnamelerde rastlanılmayan bir meseleye değinmiş ve İslam peygamberinin soyundan gelen şahısları nitelemek için kullanılan *seyyidlik* kavramını eleştirmiştir. Nikolay'a göre (Nicolay bu şahısları “kendilerini Muhammet'in akrabası olarak takdim edenler” şeklinde tanıtır) *seyyidler* Osmanlı toplumu içinde öyle kutsal bir mertebeye görülmektedirler ki, birinin tanıklığı iki kişinin tanıklığı yerine geçmektedir. Aynı zamanda bu kişiler “bahtsız” ve “kötü” oldukları için para karşılığında yalancı tanıklıktan bile kendilerini alıkoymamakta; hele ki düşmanları olan Yahudiler ve Hristiyanlar söz konusu olduğunda bu suiistimali seve seve yapmaktadır.⁵⁸ Nikolay'ın yine din üzerinden geliştirdiği fakat zihinsel bağlamda dile getirdiği bir başka konu da temizlik meselesidir. Türklerin, gerek abdest gerek hamam geleneklerinden hareketle temizliklerine dikkat ettiklerini ifade eden Nicolay, Türklerin bu temizlik hassasiyetlerinin altında yatan temel gayenin, ruhlarının içinden ziyade, dışını temizlemeyi tercih etmeleri olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Reinhold Lubenau⁶⁰ ise seyahatnamesinde Avrupa ile Anadolu'yu *biz ve onlar* şeklinde çok kesin bir zihinsel ve kültürel zeminde ayırmış, “onlar” diye hitap ettiği Müslüman-Türk kitlenin karşısına “biz” olarak adlandırdığı Avrupa'yı hiçbir değer ortaklığına imkân vermeden, kanonik bir tavırla çıkarıp koymuştur. Reinhold'un da

⁵³ Eserin orijinal adı *Eine Neue Reybeschreibung auss Teustchland Nach Constantinopel und Jerusalem*'dir. Schweiger İstanbul'da olduğu zamanlara dair izlenimlerini ise *Zum Hofe des türkischen Sultans* (Türk Sultanı'nın Sarayında) adlı gezi yazısında toplamıştır. Bu eser, yazarın asıl kitabının ilk iki bölümünü oluşturmaktadır ve 1986'da Leipzig'te basılmıştır. Türkçeye ise *Sultanlar Kentine Yolculuk* adıyla Türkis Noyan tarafından çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salomon Schweiger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2014.

⁵⁴ Schweiger, *a.g.e.*, s. 171.

⁵⁵ Philleppe du Fresne Canaye 1572'de kralın sekreteri olarak “Senyör du Fresne” unvanını almıştır. Seyahatlerine Almanya'dan başlamış, 28 Şubat 1573'te İstanbul'a gelmiştir. Eseri ilk olarak 1625'te seyahat anlatılarından bahseden bir derlemede yer almıştır. 1897'de Paris'te M. H. Hauser'in editörlüğünde *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne Canaye* adıyla yayımlanmıştır. Türkçeye ise 2009'da Teoman Tunçdoğan tarafından çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Philippe du Fresne Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2009.

⁵⁶ P. F. Canaye, *a.g.e.*, s. 49.

⁵⁷ Nicolas de Nicolay, Fransa kralının resmi coğrafyacısıdır ve I. François tarafından Sultan I. Süleyman'a Fransa büyükelçisi göreviyle gönderilen elçi d'Aramonte'un hizmetinde 1551'de İstanbul'a gelmiştir. Seyahatnamesi ilk kez 1568'de Lyon'da *Quatre Premiers Livres des Navigations et Pérégrinations* (Deniz Yolculukları ve Gezilerin Dört Kitabı) adıyla yayımlanmış, sonraki yıllarda *Dans L'empire de Soliman le Magnifique* (Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda) ismiyle basılmıştır.

⁵⁸ N. Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, çev. Menekşe Tokyay, Şirin Tekeli, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 243.

⁵⁹ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 170

⁶⁰ Bu eser Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun 1587'de Osmanlı İmparatorluğu'na yolladığı elçilik heyetinde eczacı olarak bulunan Reinhold Lubenau'un günlüğüdür. W. Sahm tarafından hazırlanmış ve *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau* ismiyle 1914 yılında Königsberg'de yayımlanmıştır. Türkçeye ise iki cilt şeklinde *Reinhold Seyahatnamesi; Osmanlı Ülkesinde 1573-1589* adıyla Türkis Noyan tarafından çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Reinhold Seyahatnamesi; Osmanlı Ülkesinde 1573-1589*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.

tavır ve izlenimi tıpkı Nikolay gibi inanç üzerinden geliştirmek ve kendisini, yabancı olduğu bu toprakların insanlarından din odağında ayırmaktadır. Diğer seyahatnâmelerde olduğu gibi Reinhold Lubenau'nun seyahatnamesinde de Müslüman-Türklerin "barbar / despot" ve "âciz / zayıf" odağında değerlendirildiği görülmektedir. Bunun yanında eserdeki çarpıcı ve algısal zeminde farklılık arz eden hususlardan biri de İslam peygamberi hakkında varılan yargılardır. Reinhold, eserinde İslam peygamberi için "korkunç canavar Muhammet" tabirini kullanmış ve onu, kendisine inananlara sunduğu Kuran'ın da din üzerinde tartışılmasını yasaklamakla suçlamıştır.⁶¹ *Oryantalizmin*, Doğu'yu kavrayış temelinde hem *Aydınlanma* sonraki zihin merkezli felsefi boyutu hem de *Aydınlanma* öncesindeki kültür odağındaki algı boyutu, kuramsal ve kurgusal söylemini devamlı İslam peygamberi üzerinden geliştirmiştir. Hz. Muhammet'in, İslam dini dâhilinde taşıdığı mahiyet esasında ona yönlendirilen yargılamaların tarihi Orta Çağ'a kadar gitmektedir. Zira Yüksel Kanar, Montgomery Watt'tan yaptığı bir alıntı ile o devrin Hristiyan dünyasında Hz. Muhammet'in bir peygamber olmadığı, insanları kötülüğe teşvik ettiği, bu yüzden şeytanın bir aleti olduğu kanısının yaygın olduğunu dile getirmiştir.⁶² Bununla birlikte Yüksel Kanar, *Batı'nın Doğu'su* adlı eserinde Richard Southern'in *Orta Çağ Avrupa'sında İslam Algısı* eserine dayanarak, Hz. Muhammet üzerinden, XIV. yüzyıl İslam algısı odağında pek çok örnek vermektedir. Bunların arasında İslam peygamberinin büyücü olduğu, aslında kardinalliğe kadar yükselip Papalığa adaylığını koyduğu, seçilemeyince de Hristiyan düşmanı olarak İslam'ı icat ettiği gibi pek çok kurmaca yargı bulunmaktadır.⁶³ Bu meseleye dair ortaya konabilecek bir başka örnek de Dante Alighieri'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı meşhur *La divina commedia* (İlahî Komediya) yapıtı, önemini sadece edebî değerinden almamaktadır. *Komediya*, aynı zamanda parçalanmış Hristiyan değer yargılarını âdeta birleştiren ve *Cehennem*, *Araf*, *Cennet* tasvirlerini ilahî yargılama ile tasavvur eden bir eserdir. Bu yapıtta *Maometto* yani Hz. Muhammet, *Cehennem* bölümünün 28. kantosunda işlenmiştir ve *Cehennem*'in dokuz katından sekizincisine yerleştirilmiştir. Edward Said'e göre, Dante'nin İslam peygamberine reva gördüğü bu tavır manidardır. Zira Dante'nin Hz. Muhammet'i yerleştiği konum, on *Malebolge Bolgia*'nın dokuzuncusu yani Şeytan'ın *Cehennem*'deki kalesini kuşatan kasvetli hendeklerden biridir.⁶⁴ Dante eserinde *Cehennem*'in bu katını "düzenbazlara ve hainlere" ayırmıştır. Yani Hz. Muhammet kitapta, Dante'nin *seminator di scandolo e di scima* (rezillik ve ayrılık tohumlarını atanlar) şeklinde tarif ettiği kategoride yer almaktadır.⁶⁵ Avrupa'nın Doğu algısında İslam peygamberinin de âdeta bir araç olarak görülmesinin mazisi bununla da sınırlı değildir. Hristiyan camianın İslamiyet'i ve bilhassa İslam peygamberini en başından itibaren pagan kötülüğün cisimleşmiş hâli olarak görmesi⁶⁶ ve XIII. yüzyılında Papalık görevinde bulunan III. Innocent'in Hz. Muhammet'i "kıyamet canavarı" olarak tanımlaması,⁶⁷ meselenin oldukça uzun bir zihin geçmişiine ait

⁶¹ R. Lubenau, *a.g.e.*, s. 282.

⁶² Hilmi Yavuz, *İslam'ın Zihin Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 177.

⁶³ H. Yavuz, *a.g.e.*, s. 177.

⁶⁴ Edward Said *Oryantalizm* (Şarkiyatçılık) kitabında bu bahsi şu şekilde izah etmiştir: "Eserde *Maometto* yani Hz. Muhammet'in aynı zamanda ebedi yazgısı olan cezası da oldukça iğrençtir: Dante'nin deyişiyle sonsuza değin tahtaları ayrılan bir fiçi gibi, çenesinden makatına kadar ikiye ayrılır. Bu noktada Dante'nin dizeleri, bu kadar kanlı canlı bir cezanın getirdiği öte dünya bilgisi ayrıntılarının hiçbirinden mahrum etmez okuru: Hz. Muhammet'in bağırsakları ve dışkı olduğu pervasız ve gayriinsani bir formda özenle betimlenir. Hz. Muhammet Dante'ye, günahkârlar kuyruğunda öne sıra giden, görevli zebaninin de ikiye bölüdüğü Hz. Ali'yi de göstererek anlatır cezasını; ayrıca Dante'den, kadın ve mal ortaklığını savunan bir mezhebe bağlı, bir sevgili edinmekle suçlanan dönek rahip Dolcino'yu, kendisini nelerin beklediği konusunda uyarmasını ister. Dante'nin, Dolcino ile Hz. Muhammet'in iç bulandırıcı şehvet düşkünlükleri, ayrıca ilahiyattaki sözde seçkinlikleri arasında bir koşutluk görmesi, okur üzerinde etkili olacaktır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Said, *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, 2012, İstanbul. Ayrıca söz konusu metne aslından ulaşmak ve ayrıntılı bilgi için bkz. Dante Alighieri, *The Divine Comedy, Hell-Purgatory-Paradise*, trans. Hanry F. Cary, Collier & Son Company, The Harvard Classics, New York 1909.

⁶⁵ E. W. Said, *a.g.e.*, s. 78.

⁶⁶ H. Yavuz, *a.g.e.*, s. 179.

⁶⁷ J. M. Hobson, *a.g.e.*, s. 135.

olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu tavır XVIII. yüzyılda *Aydınlanma*'yla da devam etmiştir. İsaiah Berlin, *Romantikliğin Kökleri* kitabında *Aydınlanma*'nın önde gelen filozoflarından Voltaire'in, Hz. Muhammet hakkında yazdığı bir tiyatro oyunundan bahsetmekte ve bu eserde İslam peygamberinin "her türlü özgürlük, adalet ve akılsal eğilimleri ezen, zalim ve bağınaz bir canavar" olarak tasvir edildiğini ifade etmektedir.⁶⁸ Aynı dönem filozoflarından ve aynı zamanda oryantalizme felsefi sistematik kazandıran kişi olanak Leibniz de *Theodizee* adlı eserinde hem Türk hem de genel İslam algısını *fatum Mahometanum* (Muhammet yazgıcılığı) olarak değerlendirmiştir.⁶⁹ Bu örneklerden hareketle *Oryantalizm* ve *oryantalizmin* sistematik kazanmasına kadar süre gelen Doğu algısının Avrupa'da, Yüksel Kanar'ın da ifade ettiği gibi doğruluğu artan bilgi değil, kurmacaları destekleyen ve çoğaltan bilgi üzerine temellendirildiği söylenebilir.⁷⁰ Avrupa'nın, kendi kimliğini inşa etmek için bir "öteki"ye ihtiyacı olduğu daha önce dile getirilmişti. Buradan da görülüyor ki Avrupa nezdinde bu "öteki" coğrafi olarak doğu, kültürel olarak ise İslam'ın ta kendisidir. Avrupa, zihninde oluşturduğu "öteki" algısında doğu coğrafyası ile İslam kültürünü *Şark* kavramının altında özdeşleştirmiştir. Bu manzara ele alınan seyahatnamelerde de kendisini açıkça göstermektedir.

XVII. yüzyılın önemli seyyahlarından Fransız Jean Baptiste Tavernier⁷¹ ise seyahatnamesinin Türkiye'yi konu edindiği birinci cildinde her ne kadar XVI. yüzyıl seyyahları kadar olmasa da Türkler üzerinde bir izlenim uyandıracak yorumlar yapmış ve Türkiye topraklarının güvenli beldelere sahip olmadığını özellikle İran coğrafyası ile mukayese ederek şu cümlelerle dile getirmiştir:

"Asya'da ne düzenli barınaklar ne de yolcuları barındırma ve onlara iyi bakma kaygısı güden hancılar bulunuyor. En iyi barınağınız -özellikle de Türkiye'de- taşıdığınız çadırıdır, hancılarınız ise iyi kentlerden satın aldığınız yiyeceklerle yemeğinizi hazırlayan hizmetkârlarıdır. Kaldı ki, bütün Türkiye kalabalık çeteler hâlinde gezen, yollarda tüccarları bekleyen eşkıyalarla dolu: Bu çeteler, kendilerini yolcu kafilesinden daha güçlü hissettiklerinde onları soyarlar ve çoğunlukla da canlarını alırlar; İran'da böyle bir korku yok: Burada yolcuların rahatını sağlamak için iyi bir düzen kurulmuş. Katlanacakları bütün bu zahmetler ve bu tehlikeler yüzünden, yolcular İran'a ve Hindistan'a giden kervanlara katılmak zorunda kalıyorlar; bu kervanlar da ancak belli zamanlarda, belli yerlerden kalkıyor."⁷²

Bu yüzyılın bir başka önemli seyyahı, daha sonra Ali Ufkî adını alacak olan Albertus Bobovius'tur. Bobovius, seyahatnamesinde devşirme sisteminden bahsetmekte ve bu sistemi İslam dini ile "Türk barbarlığı" üzerinden eleştirmektedir:

"Padişah zaman zaman devşirme ağalarını göndererek, onlardan çok zalimce bir vergi alır: Her üç çocuktan birini seçtirip devşirtir. Her zaman yörenin en güzel ve sağlam yapılı, on ila on sekiz, yirmi yaş arası erkek çocukları seçilir. Belki de devşirme ağaları geldiğinde, bütün ailelerin çocuklarını bulunamasınlar diye çok iyi sakladıklarını düşünüyorsunuzdur; hem yaradılış, hem de din bunu gerektirir, çünkü bir babanın elinden oğlunun bir daha görme umudu bırakmadan alınması ne denli üzücüyse, iyi bir Hristiyanın, masum ve temiz canların Müslümanlığın günahlarıyla kirletilmek üzere kaçırıldığını izlemesi de aynı oranda acı vericidir. (...) zorbalığın bu acımasız vekilleri ailelerin tek çocuklu mu, yoksa birçok çocuk sahibi mi olduğuna bakılmaksızın en gülbüz ve düzgün yüzlü görünenleri hiçbir şeyi umursamadan toplar."⁷³

⁶⁸ İsaiah Berlin, *Romantikliğin Kökleri*, çev. Mete Tunçay, YKY, İstanbul 2010.

⁶⁹ O. B. Kula, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁰ Yüksel Kanar, *Batı'nın Doğu'su*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.

⁷¹ D'Aubonne baronu olan şövalye Tavernier seyahatnamesinin ön sözünde kırk yıla yakın süren seyahatlerinin nedenini "Dünyaya seyahat etmek için gelmişim" şeklinde açıklamıştır. Yirmi iki yaşından itibaren gezilerine başlayan Tavernier beş ciltlik seyahatnamesinin birinci cildi Türkiye ve İran, ikinci ve üçüncü cildi İskenderiye, Halep ve Ninova, dördüncü ve beşinci ciltler ise İran üzerinedir. Seyahatname *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier* ismiyle 1682'de Paris'te basılmıştır. 1810 yılında ise yine Paris'te Breton tarafından *Voyages de Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes avec Atlas; Libraire Veuve Lepetit* adıyla son cildi resim ve haritalardan oluşmak üzere yedi cilt olarak yayımlanmıştır.

⁷² Jean Baptiste-Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 43.

⁷³ Albertus Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2012, s. 39.

XVI. ve XVII. yüzyıla ait birbirinden farklı zaman dilimlerinde kaleme alınmış bu seyahatnamelerde Müslüman-Türk imajının aynı biçim ve bağlamda değerlendirildiği açıkça görülmektedir. Avrupa, kendi kimliğini oluşturma sürecinde *keşfetmeye* çalıştığı Doğu'yu, Müslüman-Türk imgesi odağında genel olarak “barbarlık-despotluk” ve “zayıflık-âcizlik” merkezinde zihnine kodlamıştır. Bu kodlamanın meydana gelmesinde de seyahatnameler büyük rol üstlenmişlerdir. Çünkü seyahatnameler, Avrupa'ya “ne olmadığını” göstermesi itibarıyla en aktif ve net malzemeyi sunan fonksiyonel metinlerdir ve söz konusu seyahatnamelerin Müslüman-Türk imajına dair oluşturduğu bu fonksiyonel nitelikleri, *oryantalizmin* bir sistematik düşünce yapısı olarak gelişiminde Doğu-Batı ikiliğini net olarak somutlaştıran ve bu ayrımın Avrupa zihninde sabitleşmesine motivasyon kaynaklığı eden bazı kuramlar ile yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Bu kuramsal zeminleri John M. Hobson *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* kitabında *Oryantal Despotizm Teorisi* ve *Doğu'nun Peter Pan Teorisi* olarak ayrı ayrı ele almıştır.

*Oryantal Despotizm Teorisi*⁷⁴ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gelişmeye başlamış, genel oryantalizm düşüncesinin kurumsallaşmasına katkı sağlamış ve XIX. yüzyılda ise topluma sirayet etmiştir.⁷⁵ Bu teorinin kuramsal zemini Asya'nın despotizm ve barbarlığın vatanı olduğu fikrine dayanmaktadır. Asya coğrafyası, Anadolu ve Orta Doğu topraklarını da kapsayacak şekilde “despotizm ve barbarlığın” kaynağı olduğu kanısıyla korkutucu totaliter bir portre ile sunulmuş, buna karşılık Avrupa'nın demokratik ve sosyolojik gelişimin taşıyıcısı konumuna getirilmesi amaçlanmıştır.⁷⁶ Hobson bu teoriyi despotik ve “barbar Doğu”ya mukabil “saf / ari” ve sosyolojik açıdan gelişmiş bir Avrupa için demokratik ve sosyal bilince ulaşmış olarak ilerlemeci bir kimlik yaratma adına ortaya konan düşünce cambazlıklarından biri olarak değerlendirmektedir.⁷⁷ Dolayısıyla buradan çıkarılacak sonuç Avrupa'nın, Doğu'yu despotizm ve barbarlığa gark olmuş durağan bir kısır döngüde tasavvur ederken kendi tarihini ilerlemeci ve “düzeltici” bağlamda konumlandırmayı amaçlamış olmasıdır. Hobson, *Edinburgh Riewiew* gazetesinden yaptığı bir alıntı ile söz konusu teorinin Avrupa zihninde nasıl bir noktaya geldiğini gözler önüne sermektedir: “*Oryantal kurumların ruhu, düşüncenin genişlemesine pek yakın değildir. Dünyanın tüm devirlerinde Asya özgürlüğün ışığından yoksun olmuş, sonuç olarak bedensel ve zihinsel bir kültürün daha üstün ürünleri içinde mutlak bir verimsizliğin lanetine maruz kalmıştır.*”⁷⁸

Buradan hareketle *Oryantal Despotizm Teorisi* sadece Anadolu ve Orta Doğu topraklarını da kapsayan Asya'nın barbarlık ve despotluğa dayalı “geri kalmışlığını” değil, aynı zamanda Avrupa'nın gelişmeci ve demokratik hüviyette, medeniyetin beşiği olduğu fikrini uyandırması açısından önemlidir. Bu vesile ile Doğu, ilerleme odaklı fonksiyonel Avrupa'nın nazarında pasif bir *nesne* konumuna inmektedir.

Batı'nın böylelikle zihninde tasavvur ettiği *despotik Doğu* imajı, *Doğu'nun Peter Pan Teorisi* ile yeni bir boyut kazanmış ve *Despotizm* teorisi ile âdeta bütünlük sağlamıştır. John Hobson bu teorinin yaslandığı ana zemini çaresiz bir romantik imaj dâhilinde Batı'nın, Doğu'yu büyüme istemeyen masum bir çocuk olarak tasavvur etmesine dayandırmaktadır.⁷⁹ Hobson'a göre bu iki teori arasındaki temel benzerlik *rasyonel Batı* ile *irrasyonel Doğu*'nun kurmaca tasavvurundan kaynaklanmaktadır. *Oryantal Despotizm Teorisi* gibi yine *Aydınlanma* ile gelişim gösteren *Doğu'nun Peter Pan Teorisi*'nin *Şark* kurgusu, Batı'ya nazaran ikinci sınıf bir

⁷⁴ *Oryantal Despotizm Teorisi* ve *Doğu'nun Peter Pan Teorisi* üzerine John Hobson geniş bir değerlendirme yapmış ve bu teorileri sadece kültürel açıdan değil siyasi ve ekonomik bağlamlarda da değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri (The Eastern Origins of Western Civilisation)*, çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2015.

⁷⁵ Hobson, *a.g.e.*, s. 227.

⁷⁶ Hobson, *a.g.e.*, s. 227.

⁷⁷ Hobson, *a.g.e.*, s. 228.

⁷⁸ Hobson, *a.g.e.*, s. 227.

⁷⁹ Hobson, *a.g.e.*, s. 229.

karşılık olarak “âcizlik-zayıflık” odağında “taklitçi, pasif, batıl, tembel, gaddar, duygusal, egzotik, beden odaklı, bağımlı ve hepsinden öte çocuksu” nitelikler üzerine inşa edilmiştir.⁸⁰ Âdeta ataerkil bir söylem içerisinde kurgulanmış olan bu Doğu-Batı tasavvurunda Batı rasyonel, bağımsız, korumacı ve kollayıcı bir baba görünümündeyken, irrasyonel, bağımlı, kollanmaya ve yol gösterilmeye muhtaç çaresiz bir çocuk ya da kadın profilinde olan Doğu bu misyonla, Batı’nın büyük bir fetih, nüfuz etme, kontrol ve mükâfat elde etme yolunda ilerlemesini meşru kılmaktadır.⁸¹ Doğu’nun olgunlaşmamış, zihinsel ve fiziksel açıdan gelişmemiş olduğu kanaati üzerine inşa edilen *Doğu’nun Peter Pan Teorisi*, Şark’ın despotik bir tehdit, aynı zamanda da çaresiz bir çocuk niteliği taşıdığı iddia etmektedir. John Hobson’un deyimiyle despotik bağlamda “şeytani bir görüntü”, âcizliğiyle “romantik bir masumiyet” tavrı arasında sıkıştırılan Doğu, “Batılı prens tarafından uyandırılmayı bekleyen güzel” mahiyetini taşımaktadır.⁸²

Oryantal Despotizm Teorisi ile *Doğu’nun Peter Pan Teorisi* her ne kadar Şark mefhumuna farklı açılardan yaklaşmış olsa da daha önce de söz edildiği gibi Doğu’nun sergilediği “barbar-despot” ve “zayıf-âciz” karakteri tasavvurunda birleşmekte hatta birbirlerini bütünlemektedirler. John Hobson bu iki teorinin hareket noktalarını temel alarak söylemlerinde çelişkili bir durumun varlığından bahsetmiştir. Zira “barbar-despot” bir mizacın elbette aynı anda “zayıf-âciz” bir karaktere bürünmesi mümkün değildir. Fakat *Avrupamerkezci* görüşe sahip aydınlar tarafından “ahlaki bir görev” olarak birbiriyle çelişkili bu iki söylem tek bir *emperyal* algı içine başarılı bir şekilde yerleştirilmiştir.⁸³ Söz konusu bu iki teorinin de Batı zihni dâhilinde dillendirilmesi aşağı yukarı XVIII. yüzyıl *Aydınlanma*’sına tekabül etmektedir. Fakat yukarıda örneklerle değinilen XVI. ve XVII. yüzyıl seyahatnamelerindeki Doğu tasavvurunun da “barbarlık-despotluk” ile “zayıflık-âcizlik” odağında şekillenmiş olması, bu seyahatnamelerin, ileriki dönemlerde zihinsel sistematığe evrilecek Şark algısına ciddi oranda gözleme dayalı pratik zemin sunduğunu göstermektedir. Zira Hobson, üzerinde epey durulan eserinde Doğu-Batı ikiliğinin ontolojik ve epistemolojik ayrımına en az Machiavelli, Montesquieu, Mill, Marx ve Weber’e kadar uzanan akademik düşünürlerin katkısı kadar Avrupalı seyyahların Asya’da yazdığı seyahatnamelerin de katkı sağladığını dile getirmektedir.⁸⁴ Hobson’un Asya olarak tarif ettiği coğrafi alana elbette Anadolu ve Orta Doğu toprakları da dâhildir.

Sonuç

Makalenin başlığı çalışmada, temaların sıralanışından hareketle inceleme içerisinde evvela söz konusu tarihsel aralığa tabi olan seyahatnamelerdeki Osmanlı imgesini ele alıp ardından *oryantalizmin* felsefi sistematik kazanma sürecini değerlendirmek gibi *tümevarımsal* bir yöntem uygulanacağına dair kanaat oluşturmuş olabilir. Fakat incelemeye öncelikle *oryantalizmin* kavram alanı ele alınarak başlanmış ardından bu düşünce yapısının oluşmasına XVI. ve XVII. yüzyıllarda kaleme alınan seyahatnamelerin nasıl katkı sağladığı irdelenmiştir. Çalışma içerisinde XVI. yüzyıldan Michael Heberer, Stephan Gerlach, Salomon Schweiger, Nicolas de Nikolay, Reinhold Lubenau, Philippe du Fresne-Canaye, XVII. yüzyıldan ise Albertus Bobovius ve Jean-Baptiste Tavernier seyahatnamelerinde işlenen Osmanlı odağındaki Müslüman-Türk algısından örnekler ele alınmış. Bu örneklerden hareketle Batılı seyahatnamelerin, XVIII. yüzyıldaki *Aydınlanma* ile düşünsel sistematik kazanan *oryantalizmin* şekillenmesinde ve Şark’ın öteki olarak tanımlanmasına dair teorik ve pratik zeminin oluşumunda önem arz eden birincil kaynaklar olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma içerisinde de kuramsal mahiyette üzerinde durulduğu gibi Doğu’nun, Şark kimliği adı altında Batı zihninde *icat* süreci *Aydınlanma* ile başlamış ve bu süreç içerisinde

⁸⁰ Hobson, *a.g.e.*, s. 230.

⁸¹ Hobson, *a.g.e.*, s. 230.

⁸² Hobson, *a.g.e.*, s. 231.

⁸³ Hobson, *a.g.e.*, s. 231.

⁸⁴ Hobson, *a.g.e.*, s. 227.

Avrupa kendinde *bilen özne* konumunda olmak suretiyle, *bilinen nesne* hüviyetindeki Doğu'yu temsil etme hakkını görmüştür. Böylelikle Avrupa kendini kimliğini oluşturmak için Doğu'yu bir araç olarak kullanmış ve adeta kendini Doğu üzerinden var kılmıştır. Fakat Batı zihninde gelişen *Şark* tasavvuru XVIII. yüzyıl ile başlamamıştır. *Şark'ın icadı* devri şeklinde adlandırılan bu dönemin öncesinde, üzerinde durulan düşünsel sistemiğin oluşumuna ön ayak olacak ve *icattan önce icat* edilecek *nesnenin* tanınmasını sağlayacak bir *keşif* döneminin üzerinde durmak meseleyi daha iyi anlamak için büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla *Şark'ın icadını* daha iyi kavrayabilmenin sırrı *Şark'ın keşfini* idrak etmekte saklıdır. Bunun idraki için de kullanılabilir birincil kaynaklar yazınsal anlatımlar yani edebî metinlerdir. İnceleme içerisinde *keşif edebiyatı* olarak değerlendirilen bu kaynakların Müslüman-Türk imajı üzerinden yargısal bir algı oluşturma serüveni XII. ve XIII. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Bu devirlerde mektup ve gezi yazısı temelinde ürün veren *Haçlı Edebiyatı* metinleri oryantalist söylemin belirginlik kazanmasında önemli bir aşamayı ihtiva etmektedir. Müslüman-Türk imajını “barbar, despot, taklitçi, medeniyetten uzak, âciz, pasif ve zafiyet sahibi” algısı üzerine inşa eden bu metinler kendi devrinden sonraki yüzyıllarda ortaya konan eserlere de fikrî öncülükte bulunmuştur. XIV. ve XV. yüzyıllarda Avrupa'da yaşanan zihinsel devrimlerin de etkisiyle Batı, bu radikal değişimlerle kendi kimliğini oluşturma sürecine başlamış ve bu değişimi de yine Doğu üzerinden somutlaştırma çabasına girmiştir. XVI. asra gelindiğinde ise reformasyon hareketlerinin doğurduğu teolojik devrimin de büyük etkisiyle rasyonelleşmenin adımlarını atmaya başlayan Batı zihni, Doğu'ya dair elinde bulundurduğu kadim müktesebatı kullanmaktan geri durmamış ve bu algı birikimini kendini merkeze alma gayesinde araç olarak kullanmıştır. Dolayısıyla Avrupa'nın, kendini merkeze alan ve özneleştiren bu temayülünde ona yardımcı olan kaynakların başında da seyahatnameler gelmektedir. Seyahatnamelerin bu noktada üstlendiği en önemli rol, pragmatik çerçevede Batı'ya “ne olmadığını” göstermiş olmasıdır. Zira çalışmada ele alınan XVI. ve XVII. yüzyıllara ait seyahatnameler de *Haçlı Edebiyatı'nın* algısal mirasını devam ettirmiş ve Osmanlı odağındaki Müslüman-Türk imajını daha önce de bahsi geçtiği şekilde “barbar-despot” ve “zayıf-âciz” karakterleri üzerine temellendirmiştir. Çalışma içerisinde, bahsi geçen bu karakteristik özelliklerin aslında oryantalizmin teşekkülünde etkin rol sahibi olan kuramlarla da yakından ilişkili olduğu ortaya konmuştur. John Hobson'ın *Oryantal Despotizm Teorisi* ve Doğu'nun *Peter Pan Teorisi* olarak ayrı ayrı ele aldığı bu kuramların teorik motivasyonları ile incelenen seyahatnamelerde tasavvur edilen Osmanlı tipolojisinin karakteristik hususiyetleri “barbarlık-despotluk” ve “zayıflık-âcizlik” bağlamında aynı zeminde buluşmaktadır. Bununla birlikte tüm seyahatnameler için bu genellemeyi yapmak elbette mümkün değildir. İncelenen on iki seyahatnamenin dokuzunda söz konusu *ötekileştirici* tavır belirgin bir şekilde görülürken yine aynı yüzyıl aralığında kaleme alınmış Chardin, Tournefort ve Thevenot seyahatnamelerinde değerlendirmeyi gerektirecek algısal bir manzaraya denk gelinmemiştir.

Seyahatnameler, coğrafyanın da beraberinde getirdiği birtakım kültür ve kimlik farklılıklarını gündeme getirme esasına dayandığı için geleneğin güdümündeki kültürel yadırgama, yabancılaşma ve mukayese eğilimi bu metinlerin doğasında olan bir hususiyettir. Osmanlı yazın tarihinde karşımıza çıkan seyahatname örneklerinde de aynı durum söz konusudur. Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda geniş bir coğrafi alanı dâhil ederek kaleme aldığı seyahatnamesindeki “yabancı” algısı ve mukayese tavrı sadece Batı kültürüne dair değil İslam coğrafyasının muhtelif beldelerini de içine almaktadır. Aynı şekilde Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin XVIII. yüzyılda Paris sefirliğine dair hatıratını yazdığı *Sefâretname*'sinde de Çelebi'nin Fransız toplumuna dair tasavvur ettiği yadırgayıcı, yabancılayıcı ve mukayeseci tutumu, yine geleneğin güdümündeki karakteristik kültür farklılığı zemininde doğal bir tepki olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla incelenen Batılı seyahatnamelerde Osmanlı insanına yönelik dikkat çekilen tavır ile Osmanlı seyahatnamelerinin muhteşiyatı *literal* (metinsel) bir okumaya tabi tutulduğunda kültürel farklılıkların dile getirilmesi temelinde aynı hüviyete sahip olukları söylenebilir. Buradaki mesele ele alınan Batılı seyahatnamelerdeki ibareleri tek başlarına müstakil olarak irdeleyip Müslüman-Türk imajına dair sübjektif değerlendirmeleri

yine sübjektif zeminde eleştiriye tabi tutmak değildir. Esas mesele XVI. yüzyıldan itibaren kendini merkeze almaya başlayan Avrupa'nın bu merkezileşme politikasını *özne* olarak Doğu ya da özel bir tabirle *Şark nesnesi* üzerinden yürütmesinin yazınsal kaynaklarını tespit etmektir. Zira Batı'nın bu teşebbüsünün düşünsel neticesi olarak XVIII. yüzyıldan itibaren Doğu, Avrupa'yı var etmek gibi bir misyonla yine Avrupa tarafından görevlendirilmiş ve *öteki* olarak konumlandırılmıştır. Seyahatnameler tam da bu noktada; Avrupa'nın kendi kimliğini inşa etme sürecinde ve bilhassa *Protestan ahlakın* beraberinde getirdiği *rasyonelleşme* aşamasında Batı'ya, Doğu'dan ayrıldığı ya da ayrılması gereken hususiyetleri göstermesi ve ona pragmatik verilerle kim olduğunu (kim olmadığını) öğretmesi noktasında *oryantalizmin* fonksiyonel kaynaklarından birisini teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Abdülmelik, Enver, *Orientalism in Crisis*, Diogenes, 44, (1963); 103-140, "Krizdeki Oryantalizm", *Oryantalizm-Tartışma Metinleri*, çev. Melike Kır, ed. Aytaç Yıldız, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2014, s. 39-77.
- Alighieri, Dante, *The Divine Comedy, Hell - Purgatory-Paradise*, trans. Henry F. Cary, Collier & Son Company, The Harvard Classics, New York 1909.
- Arıkan, Ziya, *Yirmisekiz Mehmet Çelebi Efendi, İslam Ansiklopedisi*, C. 43, TDV Yay., s. 522.
- Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İletişim Yay., İstanbul 2010.
- Berlin, Isaiah, *Romantikliğin Kökleri*, çev. Mete Tunçay, YKY, İstanbul 2010.
- Bobovius, Albertus, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2012.
- Canaye, Philippe du Fresne, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2009.
- Hagenmeyer, Heinrich, *Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzugs*, Innsbruck 1901.
- Heberer, Michael, *Osmanlıda Bir Köle, Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- Hobson, John B., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2015.
- Irwin, Robert, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 2008.
- İnalçık, Halil, *Rönesans Avrupası - Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.
- Kanar, Yüksel, *Batı'nın Doğu'su*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi C. V, Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, TTK Yay., Ankara 2007.
- Kula, Onur Bilge, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2011.
- Kula, Onur Bilge, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010.
- Lewis, Bernard, *İslam ve Batı*, çev. Çağdaş Sümer, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2017.
- Lubenau, Reinhold, *Reinhold Seyahatnamesi; Osmanlı Ülkesinde 1573-1589*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- Meriç, Cemil, *Kültürden İrfana*, İletişim Yay., İstanbul 2013.

- Nikolay, Nikolas, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, çev. Menekşe Tokyay, Şirin Tekeli, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Pelling, Christopher, “Aiskhylos’un Persler Oyunu ve Tarih”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, çev. Ayşen Sina, 46/1, 2006, s. 109-36.
- Pinkard, Terry, *Hegel*, çev. Mehmet Barış Albayrak, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık – Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul 2012.
- Schweiger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Seetzen, Ulrich Jasper, *İstanbul Günlükleri ve Anadolu'da Yolculuk, 12 Aralık 802-22 Kasım 1803*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2017.
- Seitenzahlen verweisen auf: Karl Marx/Friedrich Engels-Werke, Band 8, “*Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*”, S. 194-207, Dietz Verlag, Berlin/DDR, 1960.
- Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- Webber, Max, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Protestan Ahlak ve Kapitalizmin Ruhu), çev. Gökhan Rızaoğlu, Oda Yay., İstanbul 2013.
- Yavuz, Hilmi, *Alafrangalığın Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Yavuz, Hilmi, *İslam'ın Zihin Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010.